Journal of History of Literature

Vol. 18. No. 2 (Ser:89/2) 2026: 86-111

Received: 2025.07.02 - Accepted: 2025.11.02

Original Article

A Critique of the Editorial Methodology in Two Previous Editions of the Divan of Emad Faqih Kermani

Samaneh Abedini[1], Majid Dadfar[2]

1. Introduction

In the critical editing of classical texts alongside the use of reliable manuscripts, the application of scientific methods, familiarity with editorial criteria, and a critical approach are essential. Despite two existing editions of Emad Faqih Kermani's Divan (poetry collection), due to the lack of methodological rigor in their editing, certain errors in the recording of verses remain. This study aims to identify the shared issues in both editions while offering accurate readings of the manuscripts they relied upon, as well as newly discovered manuscripts, to reconstruct the correct versions of the verses

2. Literature Review

Khwaja Emad al-Din Ali Faqih Kermani was an 8th-century poet and mystic. His works include a Divan and several long masnavis collectively titled *Panj Ganj* (*The Five Treasures*). The first critical edition of his complete works was prepared by Rokn al-Din Homayoun-Farrokh (1969), followed by a second edition of the Divan by Yahya Talebian and Mahmoud Modabberi (2001). Homayoun-Farrokh's edition—the most

1- PhD in Persian Language and Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran; email of the corresponding author: samaneabedini62@gmail.com

2- PhD in Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran; email: abtin.dadfar@gmail.com

https://orcid.org/0009-0002-2242-4480

https://orcid.org/0009-0004-1668-8361

https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240535.1412

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

renowned—was printed only once, nearly 50 years ago. The second edition, published in 2001, saw limited distribution during a commemoration ceremony in Kerman.

Prior to these editions, Ahmad Nazerzadeh Kermani defended his doctoral dissertation, *An Analysis of the Divan and Biography of Emad al-Din Faqih Kermani* (1953), under the supervision of Badiozzaman Forouzanfar, examining Emad's poetry using extant manuscripts. In 1998, Dariush Kazemi and Mohammad Hossein Gholati published 100 ghazals from the Divan. Additionally, Samaneh Abedini, Nasrin Faqih Malek Marzban, and Mehdi Nik-Manesh critiqued both editions in their article, "The Necessity of a New Critical Edition of Emad Faqih Kermani's Divan".

3. Methodology

Homayoun-Farrokh relied on three manuscripts (No. 1030 from the Islamic Consultative Assembly Library, Manuscript "A" dated 795 AH, and No. 13512 from the same library), while Talebian and Modabberi relied on three others (the Topkapi Palace Library manuscript dated 841 AH, the Soviet Academy of Sciences manuscript based on microfilm No. 44-175 from the University of Tehran, and the Leningrad Academy of Sciences manuscript). For this study, all manuscripts referenced in both editions—except Manuscript "A" from Homayoun-Farrokh's personal collection—were re-examined, along with nine additional manuscripts (Nos. 181 and 182 from the Sepahsalar Library, and manuscripts from the Nurosmaniye, Fatih, Rashid Efendi, Leningrad, Minovi, Manguisa, and Tajikistan libraries).

4. Discussion

Editing classical texts requires not only access to reliable manuscripts but also the use of scientific methods, editorial standards, and a critical perspective. The existing editions of Faqih Kermani's Divan suffer from inconsistencies due to the neglect of early manuscripts, misreadings, and a lack of systematic editing. Neither edition specifies a base manuscript, nor do their editors clarify their editorial methodology.

A comparison of the manuscripts with both editions revealed that despite the availability of authoritative early copies, neither edition consistently followed a single base manuscript. Instead, both appear to combine readings from multiple sources, leading to textual instability. For instance, Talebian and Modabberi frequently relegated the more accurate readings of the Topkapi ("b") and Soviet Academy ("a") manuscripts to footnotes, or relied on Homayoun-Farrokh's printed variants (marked "ch" and "nc") rather than consulting the original manuscripts directly.

Shared errors in both editions stem from misreadings or typographical mistakes in Homayoun-Farrokh's edition, which were uncritically carried over into Talebian and Modabberi's work. The latter either reproduced these errors without noting variants or retained incorrect readings in the main text while placing the correct versions in footnotes.

In this study, a newly identified manuscript was selected as the base text. However, since it does not contain all of Faqih's poems, the Nurosmaniye manuscript was used to supplement missing verses.

5. Conclusion

This research critiques the manuscript selection and methodological shortcomings of both editions. By collating their source manuscripts with newly discovered, more authoritative copies, it rectifies shared errors and establishes a more reliable text.

Keywords: Divan of Emad al-Din Ali Faqih Kermani, critical edition, lack of scientific methodology, newly discovered manuscripts

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دورهٔ ۱۸، شمارهٔ ۲، (پیاپی ۲/ ۸۹) پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مقالهٔ علمی ـ پژوهشی

صفحهٔ ۸۶ تا ۱۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱

آسیب‌شناسی تصحیح در دو چاپ پیشین دیوان عماد فقیه کرمانی

سمانه عابدینی[۱]، مجید دادفر[۲]

چکیده

در تصحیح متون کهن علاوه بر تهیهٔ دست‌نویس‌های معتبر استفاده از روش‌های علمی و شناخت معیارهای تصحیح و نگاه انتقادی امری ضرور است. عماد فقیه کرمانی از شعرای سدهٔ هشتم هجری است که دیوان اشعار وی را یک بار رکن‌الدین همایونفرخ و یک بار یحیی طالبیان و محمود مدبری چاپ کرده‌اند. با وجود دو تصحیح از دیوان عماد به دلیل عدم استفاده از دست‌نویس‌های معتبر و همچنین عدم روشمندی در تصحیح، لغزش‌ها و ایراداتی در هر دو چاپ به چشم می‌خورد. یکی از ایرادات موجود در هر دو چاپ ضبط‌های اشتباه در تصحیح همایونفرخ و ورود همان ایرادات بدون اصلاح در تصحیح طالبیان و مدبری است. با بررسی دست‌نویس‌های هر دو چاپ مشخص شد این ایرادات ناشی از بدخوانی دست‌نویس‌ها است. طالبیان و مدبری بدون در نظر گرفتن ضبط‌های درست دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ خود برخی از این مشکلات را در متن مصحح خود تکرار کرده‌اند. همچنین در این تصحیح بدون رجوع به اصل دست‌نویس‌های چاپ همایونفرخ متن چاپ‌شده را با حرف اختصاری «چ» و نسخه بدل‌های آن را با حرف اختصاری «نچ» در پاورقی آورده‌اند. در این پژوهش سعی شده است تا علاوه بر نشان دادن مشکلات مشترک در هر دو چاپ با خوانش درست و دقیق دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ آنها و دستیابی به دست‌نویس‌های تازه‌یافته، صورت صحیح ابیات را به دست دهیم.

۱. دانش‌آموختهٔ دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول). samaneabedini62@gmail.com

۲. دانش‌آموختهٔ دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران. abtin.dadfar@gmail.com

https://orcid.org/0009-0002-2242-4480

https://orcid.org/0009-0004-1668-8361

https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240535.1412

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

کلیدواژه‌ها: دیوان اشعار عمادالدین علی فقیه کرمانی، تصحیح انتقادی، نبود روش‌شناسی علمی، دست‌نویس‌های نویافته

۱. مقدمه

خواجه عمادالدین علی فقیه کرمانی از شعرا و عرفای سدهٔ هشتم هجری است. دیوان اشعار وی را یک بار رکن‌الدین همایونفرخ و یک بار یحیی طالبیان و محمود مدبری چاپ کرده‌اند. همایونفرخ از سه دست‌نویس (شمارهٔ ۱۰۳۰ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، دست‌نویس «آ» مورخ ۷۹۵ و دست‌نویس شمارهٔ ۱۳۵۱۲ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی) و طالبیان و مدبری نیز از سه دست‌نویس (کتابخانهٔ ایاصوفیا مورخ ۸٤۱، آکادمی علوم شوروی بر اساس فیلم شمارهٔ ٤٤_۱۷۵ دانشگاه تهران و لنینگراد فرهنگستان علوم) استفاده کرده‌اند. برای بازخوانی مجدد متن دیوان عماد فقیه تمام دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ دو تصحیح مذکور به‌جز دست‌نویس «آ» متعلق به کتابخانهٔ همایونفرخ و نه دست‌نویس دیگر تهیه شد که در بخش دیگری به آنها پرداخته شده است. متأسفانه با وجود دو تصحیح از این دیوان به دلیل بدخوانی‌ها و روش نادرست تصحیح هنوز مشکلاتی در ضبط ابیات به چشم می‌خورد که نیاز به بازنگری دارند. پس از مقایسهٔ چاپ همایونفرخ با چاپ طالبیان و مدبری مشخص شد که تعدادی از ابیات با وجود داشتن ایرادات به یک صورت مشابه در هر دو تصحیح ضبط شده‌اند. ضبط برخی از ابیات در چاپ همایونفرخ دارای مشکلاتی است که مربوط به دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ مصحح نیست بلکه برخی از این مشکلات ناشی از بدخوانی دست‌نویس‌های مورد استفاده و برخی نیز مربوط به حروف‌چینی است. اما نکتهٔ حائز اهمیت این است که ایرادات مذکور بدون برطرف شدن مشکلات در چاپ طالبیان و مدبری نیز راه یافته‌اند، در حالی‌که این مشکلات در دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ تصحیح دوم وجود ندارد. طالبیان و مدبری برخی از این ایرادات را بدون نسخه بدل در متن آورده‌اند و در برخی موارد نیز ضبط درست دست‌نویس‌های خود را به جای متن در پاورقی قرار داده‌اند و ایرادات ضبط همایونفرخ را در متن تکرار کرده‌اند. همچنین به جای رجوع به اصل دست‌نویس‌های چاپ همایونفرخ متن چاپی را با حرف اختصاری «چ» و نسخه بدل‌های چاپ مذکور را با حرف اختصاری «نچ» در پاورقی گذاشته‌اند.

۲. پیشینهٔ پژوهش

اولین تصحیح از کل آثار عماد فقیه توسط رکن‌الدین همایونفرخ در سال ۱۳٤۸ و دومین تصحیح از دیوان او توسط طالبیان و مدبری در سال ۱۳۸۰ به طبع رسیده است. معروف‌ترین تصحیح از دیوان و پنج گنج عماد فقیه کرمانی تصحیح همایونفرخ است که تنها یک بار در حدود ۵۰ سال پیش به چاپ رسیده است. تصحیح دوم نیز تنها یک بار در سال ۱۳۸۰ چاپ و در بزرگداشت عماد فقیه در کرمان توزیع شده است. پیش از تصحیح دیوان عماد، احمد ناظرزادهٔ کرمانی در سال ۱۳۳۲ از رسالهٔ دکتری خود با عنوان تحلیل دیوان و شرح حال عماد الدین فقیه کرمانی زیر نظر بدیع‌الزمان فروزانفر دفاع کرده و اشعار عماد را از روی برخی دست‌نویس‌های موجود مورد بررسی قرار داده است. تحقیق مذکور تنها تحلیل اشعار و شرح حال شاعر است. در سال ۱۳۷۷ نیز کاظمی و قلاتی یکصد غزل از دیوان عماد فقیه کرمانی را به چاپ رسانده‌اند. این تحقیق نیز تنها گزینشی از اشعار عماد به همراه زندگی‌نامه و شرح آثار و نکاتی از این دست است. همچنین عابدینی و همکاران (۱٤۰۳: ۱۰٤–۱۲۸) نیز در مقالهٔ «ضرورت تصحیح مجدد دیوان عماد فقیه کرمانی» به نقد و بررسی تصحیح همایونفرخ و طالبیان و مدبری با تمرکز بر تحلیل دست‌نویس‌ها و روش تصحیح آنها پرداخته‌اند.

۳. روش‌های تصحیح در دو چاپ مورد بررسی:

برای تصحیح منقح یک متن توجه به مواردی همانند مواد و منابع مورد استفاده و شیوه و روش کار حائز اهمیت است. همایونفرخ با استناد به سخن ابن یوسف دست‌نویس شمارهٔ ۱۸۲ کتابخانهٔ سپهسالار مورخ ۷٦۳ را که در زمان حیات عماد فقیه کتابت شده است کنار گذاشته و دست‌نویس شمارهٔ

۱۰۳۰ کتابخانهٔ مجلس را که فاقد تاریخ است جایگزین آن کرده است (نک: مقدمهٔ همایونفرخ در دیوان عماد فقیه کرمانی، ۱۳٤۸: نه؛ عابدینی و همکاران، ۱٤۰۳: ۱۰۷، ۱۰۹- ۱۱۱). در تصحیح بعدی طالبیان و مدبری نیز دست‌نویس مذکور را کنار گذاشته و با سه دست‌نویس دیگر دیوان را به طبع رسانده‌اند (نک: عابدینی و همکاران، ۱٤۰۳: ۱۱۲- ۱۱٤).

طالبیان و مدبری در مقدمه به این نکته اشاره کرده‌اند که از دو دست‌نویس متعلق به کتابخانهٔ همایونفرخ یعنی دست‌نویس «ب» و «آ» اطلاعی ندارند: «نگارندگان با نگاه به توضیحات همایونفرخ دریافتند نشانی از مشخصات دو نسخهٔ خطی متعلق به کتابخانهٔ شخصی ایشان در دست نیست» (طالبیان و مدبری، ۱۳۸۰: سه). و در ادامه متذکر شده‌اند که: «نگارندگان اساس کار خود را در تصحیح دیوان بر سه نسخهٔ خطی و نسخهٔ چاپی همایونفرخ قرار دادند» (همان: چهار). در تصحیح طالبیان و مدبری با توجه به آنچه ذکر شد به جای رجوع به اصل دست‌نویس‌ها، متن چاپی و نسخه بدل‌های چاپ همایونفرخ مورد بررسی قرار گرفته است. آنها در بخش نسخه بدل‌ها علاوه بر ضبط دست‌نویس‌های مورد استفاده در تصحیح دوم (ایاصوفیا، شوروی و لنینگراد) متن چاپ همایونفرخ و نسخه بدل‌های آن را با حروف اختصاری «چ» و «نچ» در پاورقی‌ها آورده‌اند. با توجه به آنچه دربارهٔ تهیهٔ دست‌نویس به عنوان مواد اولیه و اصلی در تصحیح بدان اشاره شد، استفاده از چاپ‌های موجود از یک اثر به جای رجوع به دست‌نویس‌های آن کاری غیر روشمند و غیر علمی است.

پس از تهیهٔ دست‌نویس‌های معتبر با توجه به روش‌های موجود که عبارت‌اند از: تصحیح بر مبنای نسخهٔ اساس، التقاطی، بینابین و قیاسی (نک: جهانبخش: ۱۳۷۸، ۲۹؛ صفری آق قلعه: ۱٤۰۰، ۱۳۱- ۱۳۵) انتخاب روشی مناسب برای تصحیح متن نیز یکی دیگر از مراحل مهم در امر تصحیح به شمار می‌رود.

در هر دو چاپ هیچ دست‌نویسی به عنوان دست‌نویس اساس معرفی نشده است. و هیچ یک از مصححان در هر دو چاپ هیچ اشاره‌ای به روش تصحیح نکرده‌اند. پس از بررسی دست‌نویس‌ها و مقایسهٔ آنها با متن هر دو تصحیح مشخص شد که علی‌رغم وجود دست‌نویس‌های قدیم و معتبر هیچ کدام از دو تصحیح دارای نسخهٔ اساس مطلق نبوده است. هر چند مصححان در هر دو چاپ هیچ توضیحی دربارهٔ روش تصحیح نداده‌اند اما از بررسی اشعار و نسخه‌بدل‌ها چنین برمی‌آید که ضبط ابیات در هر دو تصحیح ظاهراً تلفیقی از دست‌نویس‌ها و تصحیح التقاطی است. همین امر موجب آشفتگی و راهیابی مشکلات زیادی به متن شده است. برای نمونه طالبیان و مدبری در بیشتر موارد ضبط دست‌نویس ایاصوفیا با حرف اختصاری «ب» و دست‌نویس آکادمی علوم شوروی با حرف اختصاری «الف» را که دارای ضبط‌های درست‌تری هستند در پاورقی قرار داده و یا نادیده گرفته‌اند و همان‌طور که پیشتر به آن اشاره شد به جای رجوع به اصل دست‌نویس‌های چاپ همایونفرخ به متن و نسخه بدل‌های چاپ وی رجوع کرده‌اند.

در این تحقیق برای تصحیح ضبط‌های نادرست، دست‌نویس ۱۸۲ کتابخانهٔ سپهسالار مورخ ۷٦۳ که کهن‌ترین دست‌نویس موجود از دیوان عماد فقیه کرمانی است به عنوان دست‌نویس اساس انتخاب شد. از آنجایی که این دست‌نویس فاقد برخی از اشعار است برای تصحیح ضبط ابیاتی که در این دست‌نویس نیامده از دست‌نویس نورعثمانی مورخ ۷۹۳ بهره برده‌ایم.

۴. معرفی دست‌نویس‌های مورد استفاده در این تحقیق:

دست‌نویس‌های مورد استفاده در این تحقیق شامل دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ چاپ همایونفرخ و دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ چاپ طالبیان و مدبری و دست‌نویس‌هایی است که از نظر صحت و قدمت از دست‌نویس‌های هر دو چاپ معتبرتر هستند و مصححان پیشین یا آنها را در تصحیح کنار

گذاشته‌اند (نک: عماد فقیه کرمانی، ۱۳٤۸: پنج و شش) و یا به آنها دسترسی نداشته‌اند.

٤- ۱. دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ همایونفرخ:

ـ دست‌نویس «م»

دست‌نویس شمارهٔ ۱۰۳۰ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی که تاریخ کتابت آن نامشخص است (نک: منزوی، ج ۳، ۱۳۵۰: ۳۵۹- ۳٦۳؛ عماد فقیه کرمانی، ۱۳٤۸: نه؛ عابدینی و همکاران، ۱٤۰۳: ۱۰۸- ۱۱۱).

ـ دست‌نویس «آ»:

دست‌نویس «آ» مورخ ۷۹۵ که متعلق به کتابخانهٔ شخصی همایونفرخ بوده است. تا کنون نیز علی‌رغم تلاش بسیار نشانی از این دست‌نویس یافت نشده است (نک: عماد فقیه کرمانی، ۱۳٤۸: یازده؛ عابدینی و همکاران: ۱٤۰۳: ۱۰۸).

ـ دست‌نویس «ب»

دست‌نویس شمارهٔ ۱۳۵۱۲ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی مورخ ۷۸۳ مورخ ۱۰ ذیقعده ۷۸۳ که متعلق به کتابخانهٔ شخصی همایونفرخ بوده است. با بررسی دست‌نویس شمارهٔ ۱۳۵۱۲ مجلس و تاریخ کتابت آن (۱۰ دیقعده ۷۸۳) دریافتیم که این همان دست‌نویس «ب» کتابخانهٔ همایونفرخ است (نک: عماد فقیه کرمانی، ۱۳۴۸: هشت؛ عابدینی و همکاران، ۱٤۰۳: ۱۰۸).

٤- ۲. دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ طالبیان و مدبری:

ـ دست‌نویس «ب»

دست‌نویس کتابخانهٔ ایاصوفیا مورخ ۸٤۱ که مصححان محترم در تصحیح از فیلم شمارهٔ ۱۲٦ دانشگاه تهران استفاده کرده‌اند و طبق توضیحات ایشان این دست‌نویس فاقد غزل‌هایی با حروف روی «س» و «ر» است. (عماد فقیه، ۱۳۸۰: پنج؛ عابدینی و همکاران، ۱٤۰۳: ۱۰۸ و ۱۱۲).

ـ دست‌نویس «الف»

این دست‌نویس از آکادمی علوم شوروی دارای مهر وقف آستان شیخ صفی است شمارهٔ ٤٤-۱۷۵ از مجموعهٔ نسخ خطی کتابخانهٔ دانشگاه تهران و بی‌تاریخ و بنابر حدس احمد منزوی متعلق به تاریخ ۸۲۰ است (نک: منزوی، ۱۳۵۰، ج۳: ۱۸۸٦و ۲٤۵۰؛ عماد فقیه، ۱۳۸۰: شش؛ عابدینی و همکاران: ۱٤۰۳: ۱۰۸).

ـ دست‌نویس «ل»

دست‌نویس شمارهٔ ۸۹۷۰ دانشگاه تهران و بی‌تاریخ و احتمالاً متعلق به قرن نهم است. پس از بررسی‌ها مشخص شد این دست‌نویس در تصحیح طالبیان و مدبری با عنوان دست‌نویس لنینگراد فرهنگستان علوم و با حرف اختصاری «ل» مورد استفاده قرار گرفته است (عماد فقیه، ۱۳۸۰: شش؛ عابدینی و همکاران: ۱٤۰۳: ۱۰۹).

٤- ۳. دست‌نویس‌هایی که اولین بار در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است:

ـ «س»: دست‌نویس شمارهٔ ۱۸۲ کتابخانهٔ سپهسالار مورخ ۷٦۳:

یکی از مهم‌ترین و کهن‌ترین دست‌نویس‌های دیوان عماد فقیه دست‌نویس شمارهٔ ۱۸۲ کتابخانهٔ سپهسالار مورخ ۷۶۳ است که در زمان حیات شاعر کتابت شده است و به اعتبار حاشیه متن که به خط عماد فقیه کرمانی نوشته شده است بسیار حایز اهمیت است (نک: عماد فقیه کرمانی، ۱۳۴۸: شش؛ عابدینی و همکاران، ۱٤۰۳: ۱۱۱- ۱۱٤). پس از بررسی دست‌نویس مذکور و مقایسهٔ آن با سایر دست‌نویس‌ها، این دست‌نویس منقح‌ترین و پیراسته‌ترین دست‌نویس از اشعار عماد بود و با ضبط‌های آن بسیاری از مشکلات و اشتباهات دو تصحیح پیشین برطرف شد. همچنین ضبط‌های این دست‌نویس در تصحیح اشعار ابیات عربی نیز بسیار راهگشا بود و به همین دلیل در این تحقیق از این دست‌نویس به عنوان دست‌نویس اساس استفاده شد.

ـ «مه»: دست‌نویس شمارهٔ ۸٦٦٦٤ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی مورخ ۷۸۳:

از آنجایی که دست‌نویس اساس در زمان حیات شاعر کتابت شده فاقد برخی از اشعار عماد است. دومین دست‌نویس کهن دیوان عماد فقیه که در اختیار این پژوهش قرار دارد دست‌نویس شمارهٔ ۸٦٦٦٤ کتابخانهٔ مجلس یا همان دست‌نویس «ب» کتابخانهٔ همایونفرخ است که در این پژوهش با حرف اختصاری «مه» مورد استفاده قرار گرفته است. این دست‌نویس همان‌طور که پیشتر بدان اشاره شد در تاریخ ۷۸۳ کتابت شده و گزیده‌ای از اشعار عماد است. از آنجایی که ضبط‌های این دست‌نویس کم‌غلط و در بسیاری موارد بسیار راهگشاست، اشعاری که در این دست‌نویس آمده بود اما در دست‌نویس اساس نبود، از این دست‌نویس به متن افزوده شد.

ـ «ن»: دست‌نویس شمارهٔ ٤۱۹۷ کتابخانهٔ نورعثمانی مورخ ۷۹۳:

دست‌نویس شمارهٔ ٤۱۹۷ کتابخانهٔ نورعثمانی مورخ ۲۲ ذی الحجه ۷۹۳ یکی دیگر از مهم‌ترین و ظاهراً یکی از کهن‌ترین دست‌نویس‌های دیوان عماد فقیه کرمانی است. این دست‌نویس شامل مثنوی‌های محبت‌نامه، طریقت‌نامه، صفانامه (مونس الاسرار و انیس الاخیار)، صحبت‌نامه و ده‌نامه و همچنین غزلیات، قصاید و رباعیات است.

ـ «نع»: دست‌نویس شمارهٔ ۵۱٤۹ کتابخانهٔ نورعثمانی مورخ ۸۰۱:

دست‌نویس شمارهٔ ۵۱٤۹ کتابخانهٔ نورعثمانی در فاصلهٔ سال‌های ۸۰۱- ۸۰٤ به قلم چند کاتب کتابت شده است. این دست‌نویس شامل دیوان حافظ، سلمان ساوجی، عماد فقیه، مرتضی معظم و جلال عضد یزدی است. دیوان حافظ و عماد در ۸۰۱ کتابت شده است. اشعار عماد شامل غزلیات، مثنوی صحبت‌نامه و محبت‌نامه است. بخش مربوط به دیوان حافظ توسط بهروز ایمانی به صورت نسخهٔ عکسی به چاپ رسیده است. این دست‌نویس برای نخستین بار به لطف پژوهشگر ارجمند جناب آقای سید علی میرافضلی تهیه شد. در این پژوهش از این دست‌نویس با حرف اختصاری «نع» استفاده شد. این دست‌نویس نیز یکی از دست‌نویس‌های حائز اهمیت دیوان عماد فقیه کرمانی است.

ـ «ص»: صورت کامل دست‌نویس شمارهٔ ٤۱۳۱ کتابخانهٔ ایاصوفیا مورخ ۸٤۱:

(نک: دست‌نویس «ب» در تصحیح طالبیان و مدبری).

ـ «ف»: دست‌نویس شمارهٔ ٤۰٥٤ کتابخانهٔ فاتح مورخ ۸۹۸:

دست‌نویس کتابخانهٔ فاتح به شمارهٔ ٤۰٥٤ مورخ ۸٦۸ است. کاتب این دست‌نویس شیخ محمود پیر بوداقی از کاتبان مشهور دورهٔ تیموری است. نویسندگان پس از بازخوانی این دست‌نویس متوجه شباهت بسیار زیاد آن با دست‌نویس کتابخانهٔ ایاصوفیا شدند. گویا مادر نسخه این دست‌نویس همان

دست‌نویس کتابخانهٔ ایاصوفیا بوده است و جز در چند مورد جزیی ضبط‌های آن تماماً برابر با دست‌نویس ایاصوفیاست.

ـ «مج»: دست‌نویس شمارهٔ ۱۰۳۰ مجلس شورای اسلامی متعلق به قرن هشتم:

(نک: دست‌نویس «م» در تصحیح همایونفرخ).

ـ «ر»: دست‌نویس شمارهٔ ۱۲٦۹ کتابخانهٔ راشدافندی متعلق به قرن نهم:

دست‌نویس شمارهٔ ۱۲٦۹ کتابخانهٔ راشدافندی و بی‌تاریخ است اما بنابر گزارش سایت کتابخانهٔ مجلس باید متعلق به قرن نهم باشد.

ـ «می»: دست‌نویس شمارهٔ ۱۲۲ کتابخانهٔ مینوی متعلق به قرن نهم:

مینوی دست‌نویس شمارهٔ ۱۲۲ را از لوزاک خریداری کرده است. این دست‌نویس بی‌تاریخ است اما طبق بررسی‌ها می‌توان تاریخ آن را متعلق به قرن نهم دانست. (نک: بشری، ۱۳۸۷: ۱۸۹.

ـ «ت»: دست‌نویس شمارهٔ ۸۹۷۰ کتابخانهٔ دانشگاه تهران متعلق به قرن نهم:

(نک: دست‌نویس «ل» در تصحیح طالبیان و مدبری).

ـ «ش»: دست‌نویس شمارهٔ ٤٤-۱۷۵ آکادمی علوم شوروی موجود در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران:

(نک: دست‌نویس «الف» در تصحیح طالبیان و مدبری).

ـ «ل»: دست‌نویس شمارهٔ ۳۷۸۳ لنینگراد بی‌تا:

دست‌نویس آکادمی علوم شوروی به شمارهٔ ۳۷۸۳، بی‌تاریخ و همانند دست‌نویس آکادمی علوم شوروی دارای مهر وقف آستان شیخ صفی است. این دستنوس را محقق ارجمند جناب آقای علی میرافضلی در اختیار ما قرار دادند.

ـ «پ»: دست‌نویس شمارهٔ ۱۸۱ کتابخانهٔ سپهسالار مورخ ۹۸۱:

دست‌نویس شمارهٔ ۱۸۱ کتابخانهٔ سپهسالار مورخ ۹۸۱ و شامل غزلیات و رباعیات است. همایونفرخ از این دست‌نویس در مقدمهٔ خود یاد کرده است اما در تصحیح متن از آن استفاده نکرده است (نک: همایونفرخ، ۱۳٤۸: شش و هفت).

ـ «مغ»: دست‌نویس کتابخانهٔ مغنیسا قرن نه یا ده:

دست‌نویس کتابخانهٔ مغنیسا بی‌تاریخ و احتمالاً متعلق به قرن ده و یازده است.

ـ «تا»: دست‌نویس شمارهٔ ۸۵۰ تاجیکستان بی‌تا:

دست‌نویس شمارهٔ ۸۵۰ تاجیکستان بی‌تاریخ است.

۵. مشکلات مشترک در تصحیح همایونفرخ و طالبیان و مدبری: روش ارجاع به اشعار عماد فقیه کرمانی در این پژوهش

۱. دیوان به تصحیح **رکن‌الدین** همایونفرخ (ه)
۲. دیوان به تصحیح محمود مدبری و یحیی طالبیان (م. ط)

برای عدم تشابه دست‌نویس‌های دو تصحیح در این پژوهش از دست‌نویس‌های چاپ همایونفرخ با نام اختصاری «مج= م در چاپ ه»، «مه= ب در چاپ ه» و از دست‌نویس‌های چاپ طالبیان و مدبری با نام اختصاری «ص= ب در چاپ ط. م»، «ش= الف در چاپ ط. م» و «ت= ل در چاپ ط. م» یاد شده است.

مشکلات مشترک در تصحیح همایونفرخ و طالبیان و مدبری را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد:

۵- ۱. مشکلاتی که بدون هیچ نسخه بدلی در هر دو تصحیح آمده است:

صورت مخدوش و ضبط‌های مغلوط برخی از ابیات در هر دو تصحیح تکرار شده است. در تصحیح دوم هیچ نسخه بدلی برای این ابیات وجود ندارد و مصححین ضبط دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ خود یعنی (ایاصوفیا، آکادمی علوم شوروی و لنینگراد) را نادیده گرفته و صورت نادرست بیت را همانند ضبط مصحح همایونفرخ در متن آورده‌اند.

_ ط. م: غزل ۳۰، ص ۲۸؛ ه: ص ۱۴

بیا که با تو به خلوت درآوریم دمی که آن دم است ز عمر عزیز حاصل ما

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و دست‌نویس «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های اساس (۱۸۲/س) و «تا» نیامده است. «دم برآوردن» در معنای کنار هم بودن تعبیر کنایی مشهوری است اما «دم درآوردن» در این معنا بی‌سابقه است. مصراع اول در دست‌نویس‌های «ن، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، پ» این‌گونه ضبط شده است: «بیا که با تو به خلوت برآوریم دمی».

_ ط. م: غزل ۷۳، ص ۵۵؛ ه: ص ۵۲:

پرتو روی تو در دیدهٔ خونین عماد عکس شمعی است که در جام و شراب افتادست

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری نیامده است. بیت دارای تشبیه مرکب است. شاعر پرتوی روی معشوق در دیدهٔ خونین خود را به تصویر شمعی در جام سرخ رنگ شراب تشبیه کرده است. بنابراین «شراب» معطوف «جام» نیست بلکه مضاف‌الیه است و «و» عطف میان آنها غلط است. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» این‌گونه ضبط شده است: «عکس شمعی است که در جامِ شراب افتادست».

_ ط. م: غزل: ۱۱۸، ص ۸۲؛ ه: ص ۹۳:

در ره عشق تو یک دم ننشینم از پای با همه ضعف که در نیّت اقدام منست

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» و «مج= م» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری و نیز دست‌نویس اساس (۱۸۲/س) و دست‌نویس «نع» نیامده است. «نیّت اقدام» معنی مشخصی ندارد. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «ن، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» این‌گونه ضبط شده است: «با همه

ضعف که در بنیت اقدام منست».

_ ط. م: غزل: ۱۳۳، ص ۹۱؛ ه: ص ۶۱:

عرض نیاز بر در هر کس مکن عماد گر غیر بگسلد طمع امیدوار دوست

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس‌های اساس (۱۸۲/س) و «پ» نیامده است. شاعر معتقد است که امیدوار دوست باید طمع از غیر بگسلد به همین دلیل حرف شرط «گر» معنی بیت را مخدوش می‌کند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «ن، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، مغ، تا» این‌گونه ضبط شده است: «کز غیر بگسلد طمع، امیدوار دوست».

_ ط. م: غزل: ۱۴۱، ص ۹۶؛ ه: ص ۲۸:

خاکش پس از وفات شود خوش نسیم‌تر مانند مشک ناب گر آید برون ز پوست

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری نیامده است. مصراع دوم مثالی است برای ادعای شعر در مصراع اول. پس از وفات خاک ممدوح/ معشوق خوشبوتر می‌شود همانند مشک نابی که از پوست بیرون آمده است. بنابراین حرف شرط «گر» معنای بیت را مخدوش می‌کند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «مانند مشک ناب که آید برون ز پوست».

_ ط. م: غزل: ۱۹۱، ص ۱۲۷؛ ه: ص ۷۸:

در خلوت قربت چو عماد ار طلبی یار تا دوست نخواند به عنایت نتوان رفت

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری نیامده است. بر اساس سنت‌های ادب فارسی شرط رسیدن به مقام خلوت و قربت «بار» یا اجازهٔ معشوق/ ممدوح است. ضبط مصراع دوم در همهٔ دست‌نویس‌ها همانند اساس (۱۸۲)، ن، مج، ص، ش و دیگر دست‌نویس‌ها «بار» است و تنها در دو دست‌نویس «می» و «مغ» که جزو دست‌نویس‌های مورد استفاده در این دو تصحیح نبوده‌اند «یار» ضبط شده است. بنابراین صورت درست مصراع بر اساس دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه است: «در خلوت قربت چو عماد ار طلبی بار».

_ ط. م: غزل: ۲۱۹، ص ۱۴۳؛ ه: ص ۱۰۲:

به ناز غمزه مشغولی نپرسی از نیاز من به حسن چهره مغروری کجا پروای من دارد

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس‌های «ن» و «پ» نیامده است. با توجه به صیغهٔ غایب فعل «دارد»، مخاطب بودن صیغهٔ فعل «نپرسی» معنای مصراع اول را مخدوش کرده است. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، مغ، تا» اینگونه ضبط شده است: «به ناز غمزه مشغولی نپرسد از نیاز من»

مرا در مجمع سینه بود بالانشین قدش نیامیزد چنین صدری کدامین انجمن دارد

این بیت از همان غزل نیز در هر دو تصحیح به همین صورت آمده است. مصراع دوم با واژهٔ «نیامیزد» معنی مشخصی ندارد. این واژه در اصل «بنامیزد» و «به نام ایزد» است که به گفتهٔ دهخدا به سبب کثرت استعمال کسرهٔ «به» و الف «ایزد» حذف شده است. این سوگند یا دعایی برای دفع چشم زخم و معادل ماشاءالله است. در اصل شاعر برای آنکه قد معشوق از چشم زخم در امان باشد می‌گوید «بنامیزد». مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، مغ، تا» اینگونه ضبط شده است: «بنامیزد چنین صدری کدامین انجمن دارد».

عماد در دو بیت دیگر یکی در بیت زیر از غزل ۵۷۶:

چه رویست آن بِنامیزد چه قدست آن تعالی الله که با آن ماه شد ناقص که با این سرو شد کوتَه

(نک: طالبیان و مدبری: ۳۵۳؛ همایونفرخ: ۲۵۵).

و دیگری در بیتی از قصاید از این دعا استفاده کرده است:

در اوصاف خرد می‌دید و می‌گفت بنامیزد سزای تاج و گاهی

(نک: طالبیان و مدبری: ۴۸۸؛ همایونفرخ: ۳۴۵).

_ ط، م: غزل: ۲۳۸، ص ۱۵۵؛ ه: ص۱۲۰:

دلم ز رنج ندید آنچه از جدایی دید شب هلال نکرد آنچه روز هجران کرد

این غزل تنها در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ نیامده است و دست‌نویس «ت= ل» طالبیان و مدبری نیز فاقد این بیت است. واژهٔ «هلال» در مصراع دوم بی‌معنی است. شاعر روز هجران معشوق را از شب هلاک دردآورتر می‌داند. حرف «ک» در دست‌نویس‌ها گاهی بدون سرکش نوشته می‌شده است همچنانکه در دست‌نویس آکادمی علوم شوروی «ش= الف» در مصحح طالبیان و مدبری بدون سرکش آمده اما در دست‌نویس دیگر آنها یعنی ایاصوفیا «ص= ب» با سرکش آمده است. این بیت در دست‌نویس ۱۰۳۰ مجلس «مج= م» در تصحیح همایونفرخ نیز دارای سرکش است. مصراع دوم در دست‌نویس‌های « اساس (۱۸۲/س)، ن، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «شب هلاک نکرد آنچه روز هجران کرد».

_ ط، م: غزل: ۳۱۳، ص ۱۹۸؛ ه: ص ۱۳۶:

عماد دلشده از دوستان بدارد چشم طریقه‌ای که بزرگان خرده بین نکنند

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس‌های «نع» و «می» نیامده است. «چشم داشتن از کسی» در معنای انتظار داشتن و یا توقع داشتن است. با توجه به بیت پیش از این بیت:

مرا مگوی که دنیا بگیرُ و دوست بده که این معامله با عاشق حَزین نکنند

عماد از دوستانش انتظار یا توقع ندارد که به او بگویند دوست را در مقابل دنیا رها کند. با توجه به معنای هر دو بیت واژهٔ «بدارد» صحیح نیست. در

دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، مغ، تا، پ» ضبط مصراع اول اینگونه است: «عماد دلشده از دوستان ندارد چشم».

_ ط. م: غزل: ۴۰۳، ص ۲۵۲؛ ه: ۱۷۹:

رخت ما در سر می رفت و به یغما نرسید مطرب ار جامهٔ مستانه برد به که عسس

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس‌های اساس (۱۸۲/س) و «مغ» نیامده است. همایونفرخ با توجه به پاورقی این غزل را تنها از دست‌نویس «آ» به متن افزوده است در صورتی‌که این غزل در دست‌نویس «مج= م» نیز آمده است. «جامهٔ مستانه» در مصراع دوم معنی مشخصی ندارد. در دست‌نویس‌های مورد استفاده طالبیان و مدبری «ص= ب» و «ت= ل» به جای «جامهٔ مستانه برد»، «جامهٔ مستان ببرد» ضبط شده است. در دست‌نویس «ش= الف» همین ضبط آمده اما واژهٔ «مستان» افتاده است. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «ن، نع، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «مطرب ار[۱] جامهٔ مستان ببرد به که عسس».

بیت اشاره به یکی از آداب صوفیه درباب خرقه دادن صاحب سماع به قوال است که آن را خرقهٔ صحیحه گویند: «حکم خرقهٔ صحیحه: اگر مراد واجد در القا و اعطای آن تخصیص قوال بود، دیگری را با او در آن مشارکت و مساهمت نباشد. و اگر مراد تخصیص او نبود و شخصی مهیب ممتثل الامر حاضر باشد، بر حسب اجتهاد خود اگر مصلحت بیند به قوال دهد و اگر خواهد به دیگری بخشد، و هیچکس را بر او مجال اعتراضی نه...» (سجادی، ۱۳۹۳: ۳۴۶).

عماد نیز در مثنوی «طریقت نامه» در فصل دهم «در آداب سماع» در این باره چنین گفته است:

صحیحه چون به مطرب داد واجد بر او دارد مسلم پیر ماجد...

(عماد، پنج گنج، ۱۳۵۶: ۳۵۱).

حافظ نیز در این باره بیتی دارد:

داشتم دلقی و صد عیب مرا می‌پوشید خرقه رهن می و مطرب شد و زنّار بماند

(حافظ، ۱۳۹۰: ۱۲۱).

_ ط، م: غزل: ۴۰۹، ص ۲۵۵؛ ه: ۴۲۷:

در باغ جهان شاخ وجودم تو نشاندی وین شاخ تنومند به فضلم ثمری بخش

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری همچنین در دست‌نویس‌های «مغ» و «تا» نیامده است. طالبیان و مدبری با توجه به پاورقی دست‌نویس «الف= ش» را فاقد این غزل دانسته‌اند در حالی‌که این غزل در این دست‌نویس موجود است. ضبط «وین» (مخفف «و این» در مصراع دوم معنی و ارتباط دو مصراع را مخدوش می‌کند. در تمامی دست‌نویس به جای «وین» «زین» آمده است که معنی و ارتباط دو مصراع با این ضبط درست خواهد شد. شاعر از خداوند که شاخ وجود او را در باغ جهان نشانده است می‌خواهد تا به همین سبب ثمره‌ای از فضل و دانش نیز به او عطا کند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می» اینگونه ضبط شده است: «زین شاخ تنومند به

فضلم ثمری بخش».

_ ط، م: غزل: ۴۱۱، ص ۲۵۶؛ ه: ص ۱۸۲:

نالهٔ زار نباشد عجب از مرغ ولی که بچینند به مقراض بلا بال و پرش

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری همچنین در دست‌نویس‌های «مغ» و «پ» نیامده است. حرف همپایه‌ساز «ولی» در مصراع اول در کنار حرف وابسته‌ساز «که» در مصراع دوم علاوه بر مشکل دستوری، معنی بیت را هم دچار مشکل کرده است. در همهٔ دست‌نویس‌ها به جای «ولی» واژهٔ «دلی» آمده است. ترکیب «مرغ دلی» اضافهٔ تشبیهی است. دل به مرغی تشبیه شده که بلا همچون مقراضی بال و پرش را چیده است و او به این سبب می‌نالد. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، تا » اینگونه ضبط شده است: «نالهٔ زار نباشد عجب از مرغ دلی».

عماد تشبیه «دل» به «مرغ» را در چندین غزل دیگر نیز به کار برده است:

مرغ دل مّا ز حلق جان بدر افکند رشتَهٔ تسبیح ازانک حلقَهٔ دامست

(نک: طالبیان و مدبری: ۷۸؛ همایونفرخ: ۶۰).

_ ط، م: غزل: ۴۱۶، ص ۲۵۹؛ ه: ۱۸۲:

چه دعوی کنم کو پر از سیم دارد گواهی امینست در آستینش

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس‌های «ر»، «می»، «مغ» و «پ» نیامده است. پر از سیم داشتن و گواهی که در آستین است هیچ معنای مشخصی ندارد. همهٔ دست‌نویس‌ها به جای «چه» قید «چو» و به جای «پر» واژهٔ «بر» را دارند. در حقیقت شاعر در مصراع اول ادعا می‌کند که «بر» یا سینهٔ معشوق او همانند سیم سفید است و برای ادعای خود دست سفید معشوق را که در آستین اوست و بر خلاف «بر» برای همگان قابل مشاهده است، گواه می‌آورد. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، تا» اینگونه ضبط شده است: «چو دعوی کنم کو بر از سیم دارد».

_ ط، م: غزل: ۴۲۹، ص ۲۶۶؛ ه: ص ۱۸۹:

عماد روی نتابد ز صحبت ناجنس که عندلیب ببندد در چمن بر زاغ

این بیت در هر دو تصحیح به همین صورت آمده است. این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های «مغ» و «تا» نیامده است. فعل نفی «نتابد» در مصراع اول مصحح همایونفرخ به صورت مضارع التزامی «بتابد» ضبط شده است. در مصحح طالبیان و مدبری ضبط «بتابد» با حرف اختصاری «نچ» (نسخه بدل چاپ همایونفرخ) در پاورقی آمده است. اما مصراع دوم در هر دو تصحیح با فعل «ببندد» ضبط شده است. بیت دارای آرایهٔ اسلوب معادله است. مصراع اول ادعا و مصراع دوم مثلی برای این ادعا است. شاعر در مصراع اول ادعا کرده است که از هم‌صحبتی با مردم ناجنس روی نمی‌تابد همانند عندلیبی که دَرِ چمن را به روی زاغ نمی‌بندد. در اصل شاعر خود را به عندلیب و مردم ناجنس را به زاغ تشبیه کرده است. بنابراین «ببندد» معنا و آرایهٔ بیت را بهم می‌ریزد. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج،

ص، ش، ل، ف، می، پ» اینگونه ضبط شده است: «که عندلیب نبندد در چمن بر زاغ».

_ ط، م: غزل: ۴۳۱، ص ۲۶۷؛ ه: ص ۱۸۹:

ای شمع برابر دل من از سوز جگر چه می‌زنی لاف
گر دود دل منست مشکین هر شام و سحر ز قاف تا قاف

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های «ن» و «مغ» نیامده است. حرف شرط «گر» در ابتدای بیت دوم معنی هر دو بیت را مختل کرده است. دو بیت موقوف المعانی و دارای آرایهٔ حسن تعلیل هستند. شاعر سوز جگر شمع را در برابر دود دل خود لاف و گزافی می‌داند. و دلیل مشکین بودن عالم را هر شام و سحر دودی می‌داند که از دل او برخاسته است. قطعاً برای ارتباط بین دو بیت «کز» معنی بخش خواهد بود نه حرف شرط «گر». بیت دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، پ» اینگونه ضبط شده است: «کز دود دل منست مشکین/ هر شام و سحر ز قاف تا قاف».

_ ط، م: غزل: ۴۳۸، ص: ۲۷۱؛ ه: ص ۱۹۲:

کنون ز رقت و زاری من نخندد گل که وقت گریهٔ ابرست و گاه نالهٔ چنگ

این غزل در دست‌نویس «ش= الف» و «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های «مغ» و «تا» نیامده است. «گل» استعاره از معشوق است. معشوق به جفا پیشگی در ادب فارسی شهره است. پس طبیعی است که با دیدن رقت و زاری معشوق ابراز خوشحالی خواهد کرد. در همهٔ دست‌نویس‌ها به جای فعل منفی «نخندد» فعل مثبت «بخندد» آمده است. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مه، ن، مج، ص، ف، ت، ر، می، پ» اینگونه ضبط شده است: «کنون ز رقت و زاری من بخندد گل».

_ ط. م: غزل: ۴۴۸، ص ۲۷۷؛ ه: ص ۱۹۹:

چه باشد ار بگشایی مگر برای دلم چرا همیشه کمر بسته‌ای به کینهٔ دل

این غزل در دست‌نویس «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های «تا» و «پ» نیامده است. فعل «گشودن» متعدی است و باید مفعول داشته باشد. با ضبط دو تصحیح جمله بدون مفعول و از نظر معنی و دستور ناقص است. شاعر ترکیب «کمر گشادن» در معنای تسلیم شدن معشوق در برابر دل عاشق را در مقابل ترکیب «کمر بستن» در معنای آمادهٔ جنگ بودن قرار داده است بنابراین «مگر» بی‌معنی است. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مه، ن، مج، ص، ش، ل، ف، می، مغ» اینگونه ضبط شده است: «چه باشد ار بگشایی کمر برای دلم».

_ ط. م: غزل: ۴۵۱، ص ۲۷۹؛ ه: ص ۱۹۲:

شمع شادی من از بار غم آن شب میرد که ز مجلس ببری نور و چراغ از محفل

این غزل در دست‌نویس «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های «مغ»، «تا» و «پ» نیامده است. شاعر معتقد است شمع شادی او هنگامی که ممدوح/ معشوق نور و چراغ را از مجلس و محفل ببرد خواهد مرد. اما آنچه شمع را می‌کشد قطعاً بار غم نیست بلکه باد غم است. مصراع

اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مه، ن، مج، ص، ش، ل، ف، می» اینگونه ضبط شده است: «شمع شادی من از باد غم آن شب میرد».

عماد تشبیه «غم» به «باد» را در ابیات دیگر نیز به کار برده است:

شاخ شادی که به بستان دل از وصل تو رست تند باد غم هجران تو بشکست او را

(نک: طالبیان و مدبری: ۱۶؛ همایونفرخ: ۱۳).

_ ط. م: غزل: ۴۵۴، ص ۲۸۱؛ ه: ص ۲۰۰:

هستم امیدوار که در نعمت بلا شکری کنی کرامت و صبری دهی جمیل

این غزل در دست‌نویس «مج= م» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های اساس (۱۸۲/س)، «می»، «تا» و «پ» نیامده است. نعمت بلا بی معنی است. همچنین بیت دارای لف و نشر مرتب است و شاعر از خداوند صبر شکر در نعمت و صبر در بلا را درخواست کرده است. مصراع اول در دست‌نویس‌های «مه، ن، ص، ش، ل، ف، ر، مغ» اینگونه ضبط شده است: «هستم امیدوار که در نعمت و بلا».

_ ط. م: غزل ۵۴۹، ص ۳۳۷؛ ه: ص ۲۳۹:

عاشق بی‌نوای مسکین را به گنه می‌کشی وبالست این

این غزل تنها در دست‌نویس اساس (۱۸۲/س) نیامده است. به گنه کشتن معنی مخالف مقصود شاعر دارد. معشوق همواره در ادبیات فارسی خون‌ریز است و عاشق بی‌گنه و بی‌جرم و همواره مقتولِ بی‌دفاع.

در زلف چون کمندش ای دل مپیچ کانجا سرها بریده بینی بی جرم و بی جنایت

(حافظ، ۱۳۹۰: ۶۵).

مصراع دوم در دست‌نویس‌های «مه، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «بی گنه می‌کشی وبالست این».

_ ط. م: غزل ۵۸۲، ص ۳۵۷؛ ه: ص ۲۵۴:

نفرست پیکی آن دم کایی به پرسش من تا بیشتر بشویم راهت به آب دیده

این غزل تنها در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس «پ» نیامده است. شاعر از معشوق می‌خواهد پیش از آمدنش پیکی روانه کند تا او بتواند پیش از رسیدن معشوق راه او را با آب دیدگان بشوید. بنابراین «نفرست» در مصراع اول و «بیشتر» در مصراع دوم با معنی و مقصود شاعر همخوانی ندارد. ضبط بیت در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، مغ، تا» اینگونه ضبط شده است: «بفرست پیکی آن دم کایی به پرسش من/ تا پیشتر بشویم راهت به آب دیده».

_ ط. م: غزل ۵۸۳، ص ۳۵۸؛ ه: ص ۲۵۲

تا کام دل نیابد هر لحظه مبتلایی با نازکی عارض[۲] بار نظر کشیده

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس «می» نیامده است. در رابطهٔ میان عاشق و معشوق در سنت‌های ادب فارسی معشوق عارض نازک و لطیفی دارد و بار نظر عاشق را تحمل می‌کند تا هر لحظه عاشقی یا مبتلایی به کام دل برسد. بنابراین کام نیافتن معنی ندارد. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «تا کام دل بیابد هر لحظه مبتلایی».

_ ط. م: غزل: ۵۸۷، ص ۳۶۰؛ ه: ص ۲۵۳:

هر شب که رخ نمایی گردد جهانیان را از پرتو جمالت بر ماهتاب خانه

این غزل تنها در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ نیامده است. رخ معشوق ماهتاب است و خانهٔ جهانیان از پرتوی جمال او پر نور می‌شود. بنابراین «بر» معنی را مختل می‌کند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «از پرتو جمالت پر ماهتاب خانه».

نمونهٔ دیگر ضبط «بر» به جای «پر»

از بس که زد تیر مخالف بد کیش طعنه‌ام بر[۳] تیر غصه سینهٔ تنگم چو ترکش است

(ط. م: ۶۸؛ ه: ۶۷)

با توجه به رسم الخط کهن «پر» درست است نه «بر».

_ ط. م: غزل: ۵۹۵، ص ۳۶۵؛ ه: ۲۷۷:

گویی که در دو کون بگنجم ولی مدام در تنگنای سویدا نشسته‌ای

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس «می» نیامده است. «بگنجم» با ادعایی که در بیت مطرح شده است تناسبی ندارد. کسی مدعی شده است که در دو کون نمی‌گنجد و شاعر در مصراع دوم به طعنه به او می‌گوید با این ادعا اما مدام در تنگنایی. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، مغ، پ» اینگونه ضبط شده است: «گویی که در دو کون نگنجم ولی مدام».

_ ط. م: غزل ۶۲۶، ص ۳۸۴؛ ه: ص ۲۷۱:

گر گذاری به گلستان بود فصل بهار غرض آن است که گُل گویدم از گِل خبری

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس اساس (۱۸۲/س) نیامده است. مصراع اول با ضبط «بود» مشکل وزنی دارد و معنی بیت نیز نامفهوم است. در همهٔ دست‌نویس‌ها به جای فعل سوم شخص مفرد «بود» فعل اول شخص مفرد «بودم» آمده است و تنها در دست‌نویس نورعثمانی «ن» فعل اول شخص مخاطب «بودت» ضبط شده است که با مفهوم کلی بیت همخوانی ندارد. مصراع اول در دست‌نویس‌های «مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «گر گذاری به گلستان بودم فصل بهار».

_ ط. م: غزل ۶۴۸، ص ۳۹۷؛ ه: ص ۲۸۹:

سپیده‌دم که برآید بیاض صبر تلاقی برون برد ز ضمیرم سواد شام فراقی

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» و همچنین در دست‌نویس «ن» و «ر» نیامده است. «صبر تلاقی» معنی مشخصی ندارد. سپیده‌دم، بیاض، سواد و شام علاوه بر تناسب آرایهٔ تضاد نیز دارند. شاعر «شام فراق» را در مقابل «صبح تلاقی» قرار داده است نه «صبر تلاقی». تلاقی در معنی دیدار کردن، به یکدیگر رسیدن است. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مج، ص، ل، ف، ت، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «سپیده‌دم که برآید بیاض صبح تلاقی».

۵- ۲. الف. مشکلاتی که صورت **صحیح آنها در نسخه بدل‌ها آمده است:**

طالبیان و مدبری در تصحیح خود برخی از ابیاتی را که در تصحیح همایونفرخ دارای ضبط‌های نادرست است در متن آورده‌اند و ضبط درست دست‌نویس‌های خود را به جای جایگزین کردن در متن در پاورقی قرار داده و ابیات را با همان مشکلات در متن نگه داشته‌اند.

_ ط. م: غزل ۱۱، ص ۱۶؛ ه: ۱۷

در قیامت که تو در روضهٔ رضوان گذری شرمساری بَرَد از چشم[۴] تو حورالعین را

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» و «مج= م» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های اساس (۱۸۲/س) و «تا» نیامده است. طالبیان و مدبری ضبط «بود» را از دست‌نویس «ب= ص» و «الف= ش» در نسخه بدل‌ها آورده‌اند. اگر واژهٔ «بَرَد» را در مصراع دوم بپذیریم نحو مصراع دچار مشکل خواهد شد. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «ن، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، پ» اینگونه ضبط شده است: «شرمساری بود از چشم تو حورالعین را».

_ ط. م: غزل ۲۵، ص ۲۵؛ ه: ص ۱۰:

نظر به روی تو کردن کجا روا باشد اگر نظر نکند بر دو کون ناظر ما

این غزل در دست‌نویس «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس اساس (۱۸۲/س) نیامده است. شاعر دیده‌ای را که بر هر دو جهان نظر داشته باشد لایق نظر کردن بر معشوق نمی‌داند. اما معنی مصراع دوم با ضبط «نکند» مخدوش خواهد شد. علی رغم آنکه این بیت در همه دست‌نویس‌های دیوان مصحح همایونفرخ و طالبیان و مدبری با ضبط «فکند» آمده است اما در هر دو تصحیح با «نکند» ضبط شده است. طالبیان و مدبری ضبط «فکند» را از دست‌نویس «ب= ص» و «الف= ش» در نسخه بدل‌ها آورده‌اند و همین ضبط را از دست‌نویس «ل= ت» نادیده گرفته‌اند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «اگر نظر فکند بر دو کون ناظر ما».

_ ط. م: غزل ۶۱، ص ۴۸؛ ه: ۳۱:

دل می‌برد عماد ز ابنای روزگار فرزند گوهر تو که از طبع زاده است

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین دست‌نویس‌های «مغ» و «تا» نیامده است. همایونفرخ ضبط درست «گوهری» را از «م= مج» به صورت اشتباه «کوی تو» و طالبیان و مدبری نیز ضبط «گوهری» را از «ب= ص» و «الف= ش» در نسخه بدل‌ها آورده و همین ضبط را در «ل=

ت» نادیده گرفته‌اند. یکی از معانی «گوهری» در لغتنامهٔ دهخدا «اصیل و پاک و نژاده» است. «فرزند گوهری» استعاره از شعر شاعر است که از بزرگان روزگار دلبری می‌کند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، پ» اینگونه ضبط شده است: « فرزند گوهری تو که از طبع زاده است».

_ ط. م: غزل ۱۰۲، ص ۷۳؛ ه: ص ۲۳

آن را که صبح و شام بود موی و روی او صبحش خجسته طالع و شامش مبارکست

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ش= الف» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس «ر» نیامده است. طالبیان و مدبری ضبط «روی و موی» را از دست‌نویس «ب= ص» و «ش= الف» در پاورقی گذاشته و به همین ضبط از دست‌نویس «ل= ت» بی توجه بوده‌اند. بیت دارای آرایهٔ لف و نشر مرتب است. روی معشوق همچون صبح و مویش همچون شام است. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ل، ف، می، مغ، تا، پ » اینگونه ضبط شده است: « آن را که صبح و شام بود روی و موی او».

_ ط. م: غزل ۱۰۴، ص ۷۴؛ ه: ص ۷۷

زهر ناب ار تو دهی نوش روان نیش غم گر تو زنی نوش دلست

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری نیامده است. طالبیان و مدبری ضبط «قوت» را از دست‌نویس «ب= ص» در پاورقی گذاشته و به ضبط «قوت» در دست‌نویس «الف= ش» نیز بی‌توجه بوده‌اند. تکرار واژهٔ «نوش» در هر دو مصراع هر چند توجیه معنایی دارد اما از منظر زیبایی شناسی قابل تامل است. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «زهر ناب ار تو دهی قوت روان».

_ ط. م: غزل ۱۰۹، ص ۷۷؛ ه: ص ۶۵:

مگویم که هر لحظه بنمایم ابرو که ماه نوم هر به ماهی تمام است

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری نیامده است و دست‌نویس «الف= ش» علی رغم داشتن این غزل فاقد این بیت است. «مگو» در لغتنامهٔ دهخدا «نگفتنی، راز» و «دوم شخص مفرد فعل نهی» معنا شده است. «مگویم» در این بیت بی‌معنی است. طالبیان و مدبری ضبط «نگویم» را از دست‌نویس «ب= ص» در پاورقی قرار داده‌اند. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «نگویم که هر لحظه بنمایم ابرو».

_ ط. م: غزل: ۱۲۰، ص ۸۳؛ ه: ص ۷۲:

در عشقبازی پوشیده رازی صاحب نیازی ز اهل درونست

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری نیامده است. نهاد بیت با این ضبط نامشخص است. طالبیان و مدبری ضبط «دل» را از دست‌نویس «ص= ب» در پاورقی آورده‌اند و همین ضبط در دست‌نویس «ش= الف» را نادیده گرفته‌اند. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «دل عشقبازی پوشیده رازی».

عماد ترکیب «دل عشقباز» را در ابیات دیگر نیز به کار برده است:

هر لحظه عشق‌بازیی از نو دهد مرا درمانده‌ام ز دست دل عشق‌باز خویش

(ط. م: ۲۶۲؛ ه: ۸۱).

_ ط. م: غزل: ۱۶۷، ص ۱۱۲؛ ه: ص ۸۸:

خوشتر اینست که انصاف و غرامت دادن همچنان با من دلتنگ پریشان خوش نیست

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» و «مج= م» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس «مغ» نیامده است. طالبیان و مدبری ضبط «دادم» را از دست‌نویس «ب= ص» و «الف= ش» در پاورقی قرار داده و همین ضبط را در دست‌نویس «ل= ت» نادیده گرفته‌اند. شاعر به معشوق انصاف و غرامت داده اما معشوق با او همچنان پریشان خوست. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «خوشتر اینست که انصاف و غرامت دادم».

_ ط، م: غزل۲۷۶، ص ۱۷۶؛ ه: ص ۹۸:

ملک قبول دل‌ها مشکل شود مسخر آن را که از در او اقبال رانده باشد

این غزل در دست‌نویس «ل= ت» طالبیان و مدبری و همچنین دست‌نویس‌های اساس (۱۸۲/س)، «مغ» و «پ» نیامده است. مصراع دوم با این ضبط نامفهوم است. در مصحح طالبیان و مدبری ضبط «از در او را» از دست‌نویس «ص= ب» در پاورقی آمده است. با ضبط مذکور مشکل معنای بیت برطرف خواهد شد. دست‌نویس‌های «ن، مج، ش، ل، ف، ر، می، تا» نیز همین ضبط را تایید می‌کنند و به این ترتیب مصراع دوم در این دست‌نویس‌ها اینگونه است: «آن را که از در او را اقبال رانده باشد».

_ ط، م: غزل: ۳۱۷، ص ۲۰۱؛ ه: ص ۹۷:

ننشست بر رباطش الّا عماد بی‌دل مشنو که هر گدایی با پادشا نشیند

دست‌نویس اساس (۱۸۲/س) و «می» فاقد این غزل هستند. طالبیان و مدبری ضبط «بساط» از دست‌نویس «ص= ب» و «ش= الف» را به جای «رباط» در پاورقی آورده و همین ضبط را از دست‌نویس «ل= ت» نادیده گرفته‌اند. در دست‌نویس‌های «ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، مغ، تا، پ» ضبط مصراع اول اینگونه است: «ننشست بر بساطش الّا عماد بی‌دل».

_ ط. م: غزل: ۳۴۶، ص ۳۹۲، ه: ص ۱۷۲:

تو در چشم و چشمم ز روی تو دور تو نزدیک و راهت بیابم دراز

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس‌های اساس (۱۸۲/س) و «مغ» نیامده است. طالبیان و مدبری ضبط «به پایت» را از دست‌نویس «ص= ب» در پاورقی آورده و ضبط «به پایم» را از دست‌نویس «ش= الف» و «ت= ل» نادیده گرفته‌اند. البته ذکر این نکته لازم است که در حاشیهٔ دست‌نویس «ص= ب» ضبط «به پایم» آمده است که طالبیان و مدبری آن را نیز کنار گذاشته‌اند. روی معشوق همواره در چشم

عاشق جای دارد و خیال او در ذهن او حتی اگر معشوق در دنیای حقیقی دور از دسترس باشد و عاشق را پای رفتن به نزد او نباشد. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «تو نزدیک و راهت به پایم دراز».

_ ط. م: غزل: ۳۹۴، ص ۲۴۷؛ ه: ۱۷۷:

هوسم گوشهٔ باغ و سر آبست امروز میل خاطر به گل و بادهٔ نابست امروز

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس‌های اساس (۱۸۲/س) و «مغ» نیامده است. همایون فرخ با توجه به پاورقی این غزل را تنها از دست‌نویس «آ» به متن افزوده است در صورتی‌که این غزل در دست‌نویس «م= مج» نیز آمده است. طالبیان و مدبری ضبط «موسم» را از دست‌نویس «ش= الف» در پاورقی آورده و همین ضبط را از دست‌نویس «ص= ب» و «ت= ل» نادیده گرفته‌اند. شاعر می‌گوید امرز موسم رفتن به باغ و سرآبست و میل خاطر من نیز به گل و باده. مصراع اول در دست‌نویس‌های «ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، ر، می، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «موسم گوشهٔ باغ و سر آبست امروز».

_ ط. م: غزل: ۳۹۵، ص ۲۴۷؛ ه: ص ۱۷۵:

دوست آمد ز جفا باز گرفت از سر مهر بخت با دشمن عشاق مکینست امروز

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و همچنین در دست‌نویس‌های «ر»، «مغ» و «پ» نیامده است. واژهٔ «مکین» در مصراع دوم در معنای صاحب مکان است. بخت نمی‌تواند با دشمن عشاق صاحب مکان باشد و این واژه در مصراع دوم بی‌معنی است. تصحیح همایونفرخ در پاورقی ضبط «بکینست» را از دست‌نویس «مج= م» به اشتباه «کمین» ضبط کرده است. طالبیان و مدبری ضبط پاورقی همایونفرخ را با حرف اختصاری «نچ» در نسخه بدل‌ها قرار داده و ضبط «بکینست» را از دست‌نویس‌های «ص= ب»، «ش= الف» و «ت= ل» نادیده گرفته‌اند به احتمال فراوان چسبیده بودن حرف اضافهٔ «ب» به واژهٔ «کینست» سبب این بدخوانی شده است در حالیکه از معنای بیت برمی‌آید که بازگشت معشوق از نظر شاعر سبب روی گرداندن بخت و اقبال از دشمن عشاق شده است. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ت، می، تا» اینگونه ضبط شده است: «بخت با دشمن عشاق به کینست امروز».

_ ط. م: غزل ۴۶۷، ص ۲۸۸؛ ه: ص ۲۰۹:

نگفتم از دل و دین دست شستن اولیتر چو در سر است که در پای دوستان افتم

این غزل در دو دست‌نویس «ش= الف» و «ت= ل» مصحح طالبیان و مدبری نیامده است. همایونفرخ سه ضبط از سه دست‌نویس مورد استفادهٔ خود را به این ترتیب «م= مج»: نخستم/ «آ»: بجستم/ «مه= ب»: گسستم؛ در پاورقی آورده است. ضبط دست‌نویس «ب= مه»: نخستم است نه گسستم. ضبط دست‌نویس «ص= ب» در مصحح طالبیان و مدبری نیز «نخستم» است. مشخص نشد ضبط «نگفتم» از کجا وارد متن مصحح همایونفرخ و از آنجا وارد متن مصحح طالبیان و مدبری شده است. شاعر نخستین شرط افتادن در پای دوستان را دست شستن از دل و دین می‌داند. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مه، ن، مج، ص، ل، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «نخستم از دل و دین دست شستن اولیتر».

_ ط. م: غزل ۴۶۷، ص ۲۸۸؛ ه: ص ۲۲۴:

بساز برگ شبستان من ز شمع و نهالی که من چراغ مصلّا[۵] به خانقاه سپردم

طالبیان و مدبری ضبط «چراغ و مصلّا» را از دست‌نویس «ش= الف» در پاورقی آورده و همین ضبط را در دست‌نویس «ص= ب» و «ت= ل» نادیده گرفته‌اند. بیت دارای آرایهٔ لف و نشر مرتب است. شاعر چراغ و مصلاّ را به خانقاه سپرده و در مقابل از ممدوح/ معشوق می‌خواهد که به جای چراغ، شمع و به جالی مصلاّ، نهالی بیاورد. بنابراین با حذف «و» علاوه بر معنی زیبایی‌شناسی و بلاغت بیت نیز دچار اشکال خواهد شد. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مه، ن، مج، ص، ش، ل، ت، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «که من چراغ و[۶] مصلّا به خانقاه سپردم».

_ ط. م: ۴۶۹، ص ۲۹۰؛ ه: ۲۰۳:

راز عشقت ننویسم که نگوید دشمن سرّ سودا بنهفت از دو زبانی قلم

این غزل در دست‌نویس «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس «پ» نیامده است. طالبیان و مدبری ضبط «ننهفت» را از دست‌نویس «ص= ب» در پاورقی آورده‌اند. ضبط این واژه در دست‌نویس «ش= الف» بی‌نقطه است. دو زبان و دو رو بودن و راز دار نبودن قلم یکی از سنت‌های ادبیات فارسی است. به همین جهت راز با او نگویند تا فاش نشود. در نفثة المصدور نیز قلم دو زبان توصیف شده است: «از قلم که چون بر سیاه نشیند سپید عمل کند و بر سپید سیاه، جز نفاق چه کار آید؟ دو زبانست سفارت ارباب وفاق را نشاید» (خزندری، ۱۳۹۶: ۳).

عماد نیز در جایی دیگر به راز دار نبودن قلم اشاره کرده است:

ز سرّ سوختگان خامه آگهست آری کسی که فاش کند راز ما قلم باشد

(ط. م: ۱۶۶؛ ه: ۱۲۳).

بنابراین شاعر سر سودای معشوق را نمی‌نویسد تا دشمن او را از اینکه رازش را از قلم پنهان نکرد شماتت نکند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مه، ن، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا» اینگونه ضبط شده است: «سرّ سودا ننهفت از دو زبانی قلم».

_ ط. م: غزل: ۵۰۴، ص ۳۱۱؛ ه: ۲۲۱:

در ازل عشق تو سرّی بنهفت از دل ما ورنه ما بی‌خبر از سرّ دو عالم بودیم

این غزل در دست‌نویس «ر» نیامده است. طالبیان و مدبری ضبط «ننهفت» را از دست‌نویس «ص= ب» در پاورقی آورده و همین ضبط را از دست‌نویس «ش= الف» و «ت= ل» نادیده گرفته‌اند. شاعر معتقد است عشق در ازل همهٔ اسرار را بر دل او آشکار کرده است وگرنه او بی یاری و مدد عشق از اسرار عالم بی‌خبر می‌ماند. مصراع اول در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مه، ن، مج، ص، ش، ل، ف، می، مغ، تا» اینگونه ضبط شده است: «در ازل عشق تو سرّی ننهفت از دل ما».

_ ط. م: غزل ۵۰۸، ص ۳۱۳؛ ه: ص ۲۱۱:

روز وصل از تو بخیلی عجبم می‌آید که سماحت متوقع بود از مرد کریم

این غزل در دست‌نویس «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس‌های «ر» و «پ» نیامده است. طالبیان و مدبری ضبط «طبع» را از دست‌نویس «ص= ب» در پاورقی آورده و همین ضبط را از دست‌نویس «ش= الف» نادیده گرفته‌اند. «مرد کریم» گرچه اختلالی در معنی بیت ایجاد نمی‌کند اما نکتهٔ حائز اهمتی که مصححین بدان توجه نکرده‌اند عدم ضبط «مرد» در دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ آنها بوده است. بررسی دیگر دست‌نویس‌ها نیز ضبط «طبع» را به جای «مرد» تأیید می‌کنند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مه، ن، مج، ص، ش، ل، ف، می، مغ، تا» اینگونه ضبط شده است: «که سماحت متوقع بود از طبع کریم».

_ ط. م: غزل ۶۴۰، ص۳۹۳؛ ه: ۲۹۷:

همه علم از تو آموزند اگر آداب ما خوانی همه عقل از تو اندوزند گر شیدای ما باشی

این غزل در دست‌نویس «مه= ب» همایونفرخ و «ت= ل» طالبیان و مدبری و همچنین در دست‌نویس «ن» نیامده است. بیت دارای آرایهٔ موازنه است. مصراع دوم با ضبط «گر» به جای «اگر» علاوه بر نادیده گرفتن زیبایی‌شناسی بیت، وزن را نیز دچار مشکل کرده است. طالبیان و مدبری ضبط «اگر» را از دست‌نویس «ص= ب» در پاورقی آورده و همین ضبط را از دست‌نویس «ش= الف» نادیده گرفته‌اند. مصراع دوم در دست‌نویس‌های «اساس (۱۸۲/س)، مج، ص، ش، ل، ف، ر، می، مغ، تا، پ» اینگونه ضبط شده است: «همه عقل از تو اندوزند اگر شیدای ما باشی».

۶. نتیجه‌گیری

در هر دو تصحیح از دیوان عماد فقیه کرمانی به دلیل عدم توجه به دست‌نویس‌های کهن و بدخوانی دست‌نویس‌ها و همچنین عدم روشمندی در تصحیح، اشکالاتی به چشم می‌خورد. یکی از این اشکالات ضبط‌های اشتباه مشترک در هر دو چاپ است. برخی از ضبط‌ها در چاپ همایونفرخ دارای مشکلاتی هستند که با بررسی دست‌نویس‌های مورد استفاده در آن چاپ مشخص شد این ایرادات ناشی از بدخوانی دست‌نویس‌ها یا حروفچینی است. اما این مشکلات بدون اصلاح در تصحیح طالبیان و مدبری نیز راه یافته‌اند. طالبیان و مدبری یا برخی از این اشتباهات را بدون ذکر نسخه بدل و بدون توجه به دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ خود چاپ کرده‌اند و یا با نگه‌داشتن صورت غلط ابیات در متن، ضبط درست دست‌نویس‌های خود را در نسخه بدل‌ها گذاشته‌اند. همچنین آنها بدون رجوع به اصل دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ همایونفرخ متن چاپی وی را با حرف اختصاری «چ» و نسخه بدل‌های آن را با حرف اختصاری «نچ» در پاورقی قرار داده‌اند. در این تحقیق ابتدا انتخاب دست‌نویس‌ها و همچنین عدم روشمندی در تصحیح مورد بررسی قرار گرفت. سپس برخی از ایرادات مشترک هر دو تصحیح با دستیابی و بازخوانی دست‌نویس‌های مورد استفادهٔ هر دو چاپ و همچنین تهیهٔ چندین دست‌نویس دیگر که از نظر صحت و قدمت بر دست‌نویس‌های دو چاپ برتری دارند، برطرف شد.

پی‌نوشت

۱. نورعثمانی، تهران: از

۲. اساس (۱۸۲/س): عذارت

۳. مینوی: از

۴. نورعثمانی: روی

۵. مصلّا: جانماز، سجاده

۶. فاتح: بدون واو

سپاسگزاری

از لطف جناب آقای دکتر جواد بشری که دست‌نویس کتابخانهٔ مینوی را در اختیار ما قرار دادند و از جناب دکتر حمیدرضا سلمانی که دست‌نویس کتابخانه‌های نور عثمانی مورخ ۷۹۳، دست‌نویس کتابخانهٔ ایاصوفیا و دست‌نویس کتابخانهٔ راشد افندی به لطف ایشان تهیه شد و نیز از محقق ارجمند جناب آقای سید علی میرافضلی که دست‌نویس کتابخانه‌های «آکادمی علوم شوروی»، «فاتح»، «مغنیسا» و از لطف پژوهشگر ارجمند جناب آقای صفری آق قلعه نیز که دست‌نویس کتابخانهٔ «تاجیکستان» را در اختیار ما نهادند صمیمانه سپاسگزاریم.

منابع

بشری، جواد (۱۳۸۷) «کلیات عماد فقیه کرمانی در کتابخانهٔ مینوی»، آیینهٔ میراث کتاب و کتاب پژوهی پابرگ (۲)، س۲، ش ۱۱۱، ص ۷۷-۷۹.

جهانبخش، جویا (۱۳۷۸) راهنمای تصحیح متون، تهران: میراث مکتوب.

حافظ، شمس‌الدین (۱۳۹۰) دیوان حافظ، به تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: زوّار.

خزندری زیدری نسوانی، شهاب‌الدین محمد (۱۳۹٦) نفثة المصدور، به تصحیح امیرحسین یزدگردی، تهران: توس.

سجادی، سید جعفر (۱۳۹۳) فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران: طهوری.

صفری آق‌قلعه، علی (۱٤۰۰) تصحیح متون اصول و منابع، تهران: سمت.

عابدینی، سمانه و فقیه ملک مرزبان، نسرین و مهدی نیک‌منش (۱٤۰۳) «ضرورت تصحیح مجدد دیوان عماد فقیه کرمانی»، پژوهش‌های نسخه شناسی و تصحیح متون، س ۳، ش ۲، ص ۱۰٤- ۱۲۸.

کرمانی، عمادالدین علی فقیه (۱۳٤۸) دیوان قصاید و غزلیات خواجه عمادالدین علی فقیه کرمانی، رکن‌الدین همایونفرخ، تهران: سنایی .

کرمانی، عماد فقیه (۱۳۵۶) پنج گنج عماد فقیه کرمانی، رکن‌الدین همایونفرخ، چاپ اول، تهران: بی‌جا.

کرمانی، عماد فقیه (۱۳۸۰) دیوان عماد کرمانی، محمود مدبری و یحیی طالبیان، کرمان: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی کرمان.

کرمانی، عماد فقیه (۷٦۳) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ سپهسالار، ش ۱۸۲.

کرمانی، عماد فقیه (۷۸۳) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ مجلس ، ش ۸٦٦٦٤.

کرمانی، عماد فقیه (۷۹۳) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ نورعثمانی، ش ٤۱۹۷.

کرمانی، عماد فقیه (۸۰۱) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ نورعثمانی، ش ۵۱٤۹.

کرمانی، عماد فقیه (بی تا) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ مجلس، ش۱۰۳۰.

کرمانی، عماد فقیه (۸٤۱) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ ایاصوفیا، ش ٤۱۳۱.

کرمانی، عماد فقیه (۸٦۸) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ فاتح، ش ٤۰۵٤.

کرمانی، عماد فقیه (بی تا) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، آکادمی علوم شوروی، ش ٤٤-۱۷۵۱.

کرمانی، عماد فقیه (بی تا) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، لنینگراد فرهنگستان علوم، ش ۳۷۸۳.

کرمانی، عماد فقیه (۹۸۱) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ سپهسالار، ش ۱۸۱.

کرمانی، عماد فقیه (بی تا) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتایخانهٔ راشد افندی، ش ۱۲٦۹.

کرمانی، عماد فقیه (بی تا) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ مجتبی مینوی، ش ۱۲۲.

کرمانی، عماد فقیه (بی تا) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ دانشگاه تهران، ش ۸۹۷۰.

کرمانی، عماد فقیه (بی تا) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ مغنیسا.

کرمانی، عماد فقیه (بی تا) دیوان اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ تاجیکستان، ش ۸۵۰.

منزوی، احمد (۱۳۵۰) فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۳، تهران: موسسه فرهنگی منطقه‌یی.

References

Bashari, J. (2008). "The Generalities of Emad Faqih Kermani in Minovi Library". *Ayene-ye Miras: Ketab va Ketab-Pazhuhi*, 2 (serial No. 111): 77–79. [In Persian]

Jahanbaxsh, J. (1999). *Editing Guide of Manuscripts*. Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]

Ḥāfeẓ-e Shirazi. M (2011). *Divan-e Hafez* (M. Qazvini & Q. Ghani, eds). Tehran: Zavar. [In Persian]

Khazandari Zeydari Nesvani, S. M. (2017). *Nafthat al-Masdur* (A. H. Yazdgerdi, ed.). Tehran: Toos. [In Persian]

Sajjadi, S. J. (2014). *Dictionary of Mystical Terms and Expressions*. Tehran: Tahouri Publishers. [In Persian]

Safari Agh-Ghaleh, A. (2021). *Edition Of Manuscripts*. Tehran: Samt. [In Persian]

Abedini, S., Fagih Malek Marzban, N., & Nikmanesh, M. (2024). "The Necessity of Re-correcting the Poems of Emad Faqih Kermani". *Journal of Codicology and Manuscript, 3* (2): 104–128. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (1364 AH). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Sepahsalar Library, No. 182. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (1383 AH). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Majlis Library, No. 86664. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (1393 AH). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Nurosmaniye Library, No. 4197. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (1400 AH). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Nurosmaniye Library, No. 5149. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (1438 AH). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Ayasofya Library, No. 4131. [In Persian].

Emad Faqih Kermani, A. (1464 AH). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Fatih Library, No. 4054. [In Persian].

Emad Faqih Kermani, A. (1573 AH). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Sepahsalar Library, No. 181. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (1969*). Divan-e Qasa'id va Ghazaliyat-e Khwaje Emad al-Din Ali Faqih Kermani* (Roku al-Din Homayoun Farrokh, ed.). Tehran: Sanaei. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (1977). *Panj Ganj-e Emad Faqih Kermani* (Roku al-Din Homayoun Farrokh, ed.). n. p. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (2001). *Divan-e Emad Kermani* (Y. Talebian, M. Modabberi, eds.). Kerman: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi-ye Kerman. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Leningrad Academy of Sciences, No. 3783. [In Persian].

Emad Faqih Kermani, A. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Majlis Library, No. 1030. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. moghenisa Library. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Motaba Minovi Library, No. 122. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Rashid Efendi Library, No. 1269. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Russian Academy of Sciences, No. 44-1751. [In Persian].

Emad Faqih Kermani, A. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. Tajikistan Library, No. 850. [In Persian]

Emad Faqih Kermani, A. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Manuscript]. University of Tehran Library, No. 8970. [In Persian]

Monzavi, A. (1971). *Catalogue of the Manuscripts of the Library of the Center for the Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 3). Tehran: Farhangi-ye Mantaqeh-i Institute. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی